

Тельвак Віталій

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДИСКУСІЯХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Автор проаналізував зміст основних наукових праць М. Грушевського кінця ХІХ – поч. ХХ ст., висвітлив відгуки на ці праці в українській і російській історіографіях, які діаметрально протилежно оцінювали науковий доробок ученого.

Ключові слова: М. Грушевський, наукові праці, українська історіографія, російська історіографія, відгуки, рецензії.

Автор проанализировал содержание основных научных трудов М. Грушевского конца ХІХ – нач. ХХ ст., охарактеризовал отзывы на них в украинской и русской историографиях, которые давали диаметрально противоположные оценки научным изысканиям ученого.

Ключевые слова: М. Грушевский, научные труды, украинская историография, русская историография, отзывы, рецензии.

It is analyzed the maintenance of the basic proceedings of M. Grushevskiy of end ХІХ– beginning ХХ century, is reflected reviews to these works in the Ukrainian and Russian historiographies, which estimated a scientific work of the scientist in quite opposite way in the article.

Key words: M. Grushevskiy, scientific works, the Ukrainian historiography, the Russian historiography, responses, reviews.

Однією з актуальних проблем сучасного грушевськознавства є розширення тематичних меж аналізу творчої спадщини М. Грушевського поза традиційний український контекст та його інтеграція в ширше поле історіографічної рефлексії. Адже сепаратний розгляд національних традицій грушевськіани не дає змогу створити цілісну картину сприйняття історичних поглядів видатного вченого, відтворити загальну логіку формування міждисциплінарного напрямку грушевськознавства. Першим кроком на шляху такого комплексного осмислення проблеми становлення та генези грушевськознавчої традиції може бути спроба узагальнюючого дослідження української та російської рецепції історичних концепцій М. Грушевського в умовах ускладнення єдиного інтелектуального простору Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Такий підхід уможливить простежити формування спільних та відмінних рис національних грушевськознавчих традицій, виявити широкий спектр мотивацій різноманітних оцінок доробку М. Грушевського, дослідити взаємовпливи українського та російського погляду на його історичні концепції. Виявлені характеристики творчої спадщини видатного вченого у російській грушевськіани, без перебільшень, можна розглядати як своєрідне дзеркало, в якому відбилися загальні оцінки російськими істориками української Кліо кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., адже на той час автор «Історії України-Руси» був загальноновизнаним лідером гуманітарної науки України.

Початки історіографічної рефлексії над працями М. Грушевського співпадають, зрозуміло, з його власними першими кроками в науці, а саме з появою його дебютної друкованої розвідки «Южнорусские господарские замки в половине ХVІ века», що появилася як наслідок авторської участі в роботі наукового семінару В. Антоновича. Цю першу «пробу» сил початкуючого історика схвально сприйняли у київському науковому середовищі. Один із його чільних репрезентантів П. Голубовський у рецензії відзначив, що поставлене перед собою завдання молодий автор «виконав досить старанно та вміло», підкреслив докладність опрацювання ним джерельного матеріалу, вказав на значення праці дослідника-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових просторів України на підставі опублікованих актових документів. «Праця п. Грушевського читається з великою цікавістю та легкістю, а за уважністю обробки матеріалів та повнотою, з якою автор вичерпує питання, являє собою приємне явище в російській історичній літературі», – зазначав рецензент¹.

Значно критичнішими та докладнішими були відгуки на першу монографічну студію М. Грушевського «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV ст.», відзначену золотою медаллю як найкраща студентська праця. Підвищена увага до книги молодого вченого була зумовлена, передусім, вагомістю предмета вивчення, адже історія Київщини княжої доби традиційно знаходилась у фокусі зацікавлень російських дослідників. Написана у дусі теоретичних настанов школи В. Антоновича, ця праця отримала цілковите його схвалення. У своєму піднесено написаному листі до М. Грушевського він зазначив: «Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю Вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на

існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашестя монголів». Також, як занотував М. Грушевський у щоденнику, В. Антоновичу припав до душі п'ятий розділ монографії, присвячений суспільному устрою Київської землі у домонгольський період⁵. Особливо київський професор похвалив біографічний нарис у праці та складену автором історичну карту.

Одним із перших з докладною рецензією на «Нарис» виступив уже згаданий П. Голубовський. Він відзначив ті труднощі, які повстали перед дослідником, адже «писати історію Київської землі значить писати історію всієї Русі внаслідок того значення, котре мав Київ у давньоруському житті». Та незважаючи на них, «Нарис», на думку рецензента, став вагомим внеском у розробку проблеми, а автор зумів подати історію полянської землі «в ясному розслідуваному вигляді», наскільки взагалі це йому уможливили кількість і характер джерел. Виклад автора П. Голубовський назвав легким, а подані ним характеристики історичних діячів – живими та образними, водночас зазначив, що не погоджується з деякими з висловлених ним оцінок. До надзвичайно вдалих місць книги М. Грушевського у рецензії віднесено пояснення походження удільно-вічевого устрою, еволюції віче й аналіз окремих періодів у політичній історії давньоруської держави. Особливо детально, наголосив рецензент, у ній окреслено політичну діяльність Андрія Боголюбського. Все це тим більше підносить вартість праці, що, незважаючи на солідну історіографічну традицію дослідження Київщини, «... в наведених місцях внесено п. Грушевським багато свого оригінального, що явилось результатом і самостійною розробкою першоджерел». Загалом, підсумував П. Голубовський, історичний нарис Київської землі вирізняється повнотою та докладністю розробки матеріалів. Найбільшим недоліком монографії критик назвав певний апіоризм та категоричність молодого дослідника, який сформулювавши для себе робочу гіпотезу, не припускає самої можливості її перегляду чи корекції. Рецензент також вказав на помічені «випадкові неточності», на певну суперечливість похідної інформації та висновків, деяке порушення логіки розміщення розділів. До слабких місць розвідки ним віднесено й недостатність вивчення економічних процесів та їхнього впливу на політичне життя у Давньокіївській державі. Натомість, надзвичайно схвально відгукнувся П. Голубовський про останню частину праці, присвячену характеристиці минулого Київської землі від монгольського нашестя до кінця XIV ст. «Загалом, шоста глава становить одну з кращих частин праці п. Грушевського, – зауважив він. – ...Нам здається, що автор саме тут показав своє вміння обходитися з історичними матеріалами, критично розробляти й встановлювати ясно свої погляди на цілі епохи та на окремі явища. З висновками можна не погоджуватись, можна подекуди сперечатися і з методом автора, але слід визнати безперечну заслугу його в розробці історії цього темного періоду російської історії». П. Голубовський підтримав аргументи М. Грушевського проти «теорії запустіння», у той же час наголосив, що гіпотеза про відсутність князів «ще не цілком підтверджується фактами». Загальне враження від книги, підкреслив рецензент, є надзвичайно приємне, праця свідчить про належний фаховий рівень її автора.

Перша монографія М. Грушевського обговорювалася також у центральних фахових часописах Російської імперії. Так, оглядач «Вестника Европы» наголосив, що вона є однією з найкращих у серії інших обласних праць школи В. Антоновича. Рецензент докладно проаналізував погляди дослідника на історію Київщини після монгольської навали та підсумував, що «автор добре вивчив літературу, котра відноситься до його предмета»⁶. На сторінках бібліографічного відділу «Исторического вестника» стверджувалось, що хоча молодий автор у вирішенні спірних питань давньоруської історії (йшлося, передусім, про автохтонне населення Київщини та характер литовського завоювання цієї території) йде слідами свого вчителя В. Антоновича, він намагається обґрунтувати власне розуміння тих чи інших проблем, виступаючи своєрідним «третьим суддею» у полеміці іменитих вчених⁷. Близькою за тональністю була й рецензія, опублікована на сторінках «Русской мысли». Її автор підкреслив ґрунтовність та майстерність опрацювання М. Грушевським джерельної бази та історіографії проблеми. «До цієї літератури п. Грушевський, – зауважив рецензент, – поставився надзвичайно уважно; постійне співставлення різноманітних думок зі спірних питань складає одну з головних переваг його книги та робить її дуже корисною для всіх, хто бажає орієнтуватися в існуючій літературі»⁸. Особливістю цієї праці, на його думку, є те, що в ній на першому плані стоїть не стільки дослідження, у власному сенсі, скільки оповідання, що «складає найбільш сильну сторону авторського викладу». Проте, ця перевага нарративної складової в очах рецензента одночасно є й недоліком у тих випадках, коли слід було докладно проаналізувати наявні факти та подати власний узагальнюючий висновок. Особливо недостатньо обґрунтовано авторські думки в розділі, присвяченому суспільному устрою та побуту Київської землі у домонгольський період. Як і решта оглядачів, рецензент зауважив належний

фаховий рівень останньої частини книги, назвавши її «найбільш оригінальною та цікавою». Зупинившись на концептуальних засадах усієї монографії, він відніс М. Грушевського до «поміркованих прихильників українофільської теорії» в аспекті вирішення питання про впливи монгольського нашествия на Київщину. В цьому контексті рецензент полемізує з гіпотезою молодого автора про наслідки татарського завоювання Київщини, слушно вважаючи його погляди наслідком впливу ідей школи В. Антоновича.

Схвальний відгук про зміст «Нарису...» подав також І. Філевич⁹. Як й інші рецензенти, він наголосив на ґрунтовності проведеної автором джерелознавчої та історіографічної роботи, зауважив, що той «мистецьки згрупував наявні дані». Концептуальні засади цієї праці, особливо в аспекті негативної оцінки дружинно-княжого устрою, оглядач цілком слушно пояснив впливом теоретичних поглядів В. Антоновича та всієї традиції його київської школи. Особливо докладно рецензент зосередився на критиці запропонованої М. Грушевським «теорії безкняжіння». «Гіпотеза п. Грушевського, – зауважив І. Філевич, – побудована дуже ґрунтовно: автор скористався всіма фактами, які можна навести на її користь... При всьому цьому вказаній гіпотезі не вистачає внутрішньої вірогідності... Яку б роль не відігравала в нашій історії маса населення, тим не менше безперечно – вона не могла залишатися без керівництва»¹⁰. Надто категорично, на думку оглядача, молодий автор розв'язує й питання «уявного запустіння Київщини після татар», котре, на думку І. Філевича, можна буде остаточно вирішити лише після всебічного вивчення колонізаційних процесів на Подніпров'ї. Незважаючи на серйозність своїх зауважень, І. Філевич все ж підкреслив, «що книга п. Грушевського є фактом дуже відрадним. ...Виявила й серйозні знання і критичні, конструктивні здібності, і самостійну думку».

Наступна монографічна студія М. Грушевського – його магістерська дисертація, присвячена історії Барського староства, стала ще помітнішим явищем у тогочасній історичній науці. Про це свідчить низка ґрунтовних рецензій, що з'явилася відразу після її виходу в світ. В офіційному відгуку про цю книгу керівники магістерської роботи молодого вченого В. Антонович і В. Іконніков відзначали, що «твір п. Грушевського ... є монографією, дуже ретельно зроблену». Коротко характеризуючи зміст роботи, В. Антонович (а саме він був автором рецензії, В. Іконніков лише додав – «С настоящим мнением согласен») підкреслював, що всі висловлені автором положення ґрунтуються на численних та ретельно опрацьованих актових документах, а також враховують здобутки у цій галузі російської та польської історичної літератури. Привертає увагу те, що зауважена В. Антоновичем у роботі надмірна деталізація при розробці деяких сюжетів дослідження оцінювалась ним як одна з сильних сторін праці, оскільки, на його переконання, «ця детальна розробка у будь-якому випадку становить достатньо міцний ґрунт для висновків, і в науковому відношенні є швидше перевагою, ніж недоліком»¹¹. Решта ж рецензентів цієї та й інших праць М. Грушевського такий детальний опис вважали їхньою вадою та неодмінно на це вказували у своїх оглядах. Тож пріоритетність аналітичної процедури у творчій лабораторії М. Грушевського над процедурою синтетичною можемо цілком віднести до впливів його вчителя. Антонович також підкреслював об'єктивність та обережність висновків, їхню цілковиту обґрунтованість, наголошував на униканні молодим ученим методу аналогій тощо. Рецензент схвально відгукнувся й про мовностилістичне оформлення праці, зауваживши, що деякі її частини написані дуже жваво. «Загалом, – зробив висновок В. Антонович, – твір п. Грушевського являє собою працю самостійну, основану, значною мірою, на матеріалі першої руки, отриманому самим автором, та обробленому з необхідними критичними прийомами».

Значно критичніші оцінки магістерської праці М. Грушевського на сторінках «Киевской старины» висловив Н. Молчановський. Передусім, рецензент високо оцінив едиційну роботу, проведену автором, що завершилась опублікуванням двох томів актів Барського староства. «Зібрання цих актів, – наголосив він, – що потребувало маси клопіткої праці, складає значну заслугу п. Грушевського в історії нашого краю, оскільки вони дають досить ґрунтовну картину колонізації та руху землевладіння на певній території Поділля»¹². Значне місце в рецензії оглядач відвів для полеміки з автором. Так, він закинув М. Грушевському зловживання методом аналогій, їхню штучність і довільність, підкреслив «сумнівність» та «гадальний характер» деяких висновків. До останніх він відніс гіпотезу М. Грушевського про походження шляхти привілейованої та непривілейованої, а також його твердження про цілеспрямований антиукраїнський характер польської урядової колонізації. Рецензент висловив ще зауваження щодо структури книги, особливо гостро критикуючи зміст першої та шостої частин. Перший розділ, що містить традиційний для представників школи В. Антоновича географічний огляд та нарис ранньої історії Барської землі, є настільки недоречним у книзі, що, на переконання Н. Молчановського, міг би «не

ввійти у це дослідження без втрати для останнього». Значно позитивніше оглядач оцінив частини праці, присвячені заселенню Барщини в XV та на початку XVI ст., діяльності королеви Бони, історії шляхетських родів, встановленню кількості та характеристики населення староства, а також змінам у його внутрішньому устрої до кінця XVIII ст. Та й тут рецензент висловив низку критичних зауважень, передусім, зробив закид М. Грушевському в апріорності та категоричності деяких положень, для котрих немає достатнього обґрунтування у документах. Н. Молчановський також піддав критиці «еклектичну манеру» автора, надмірну деталізацію у висвітленні низки питань, що, зрештою, «призводить іноді до результатів прямо протилежних...». Старший колега дав молодому досліднику пораду методологічного характеру – «уникати еклектичної манери викладу, здатної реальні факти дійсності перетворити у невідчутний та ні для кого непереконливий вимисел». Незважаючи на достатньо гострий та полемічний зміст рецензії, оглядач підсумував, що «наведені окремі зауваження з приводу книги п. Грушевського цілком не применшують значення зробленого ним цінного внеску до скарбниці нашої південноруської історії»¹³.

Поряд із монографічними працями, увагу російських дослідників привертала й стаття, які з'являлися з-під пера М. Грушевського. Достатньо зацікавлено, наприклад, було сприйнято його розвідку «Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці», опубліковану у першому томі «Записок Товариства імені Шевченка». Оглядач її Н. Молчановський відзначив сміливість автора в конструюванні моделі суспільних відносин у ранній період східнослов'янської історії, досконале володіння ним джерелами та літературою. Разом із тим, під сумнів було поставлено саму гіпотезу вченого, для якої, як вважав рецензент, немає достатніх аргументів. «Але необхідно зауважити, – резюмував він, – що ці питання до теперішнього часу залишаються спірними в науці, п. Сергієнко не береться за їхнє вирішення, і як би вони не вияснились в кінці кінців, намальована автором історична картина залишається вірною у загальних рисах»¹⁴.

Після переїзду М. Грушевського до Львова осмислення його творчих ідей істориками Російської імперії ускладнилось. Передусім, на заваді цьому була українська мова його праць, що, з одного боку, утруднювала розуміння їх більшістю російських істориків, з іншого – формувала до них упереджене ставлення внаслідок загального застереження щодо українського слова в Російській імперії. До цієї обставини невдовзі додалася потужна політико-ідеологічна складова – зростаюча громадсько-політична активність М. Грушевського в Галичині була негативно сприйнята офіційними російськими колами, що спричинило накладання історіографічних та ідеологічних оцінок. Це, зрозуміло, не могло не відбитися як на загальному ставленні до його творчості, так і на певному замовчуванні його різновекторної діяльності. Сам професор із певною долею образи відзначав у своїй «Автобіографії», що внаслідок таких обставин його праці в Росії було «грунтовно замовчано»¹⁵. Постійним прагненням у його діяльності у цей час стало намагання пробити своєрідну інформаційну блокаду та популяризувати український погляд на східноєвропейське минуле.

Попри названі вище несприятливі обставини для поширення праць та ідей М. Грушевського в Російській імперії, на сторінках наукових видань київського історичного середовища, з яким учений був тісно пов'язаний численними особистісними контактами, продовжувалось обговорення його творчої діяльності. Так, досить ґрунтовному аналізу в «Киевской старине» була піддана започаткована та редагована вченим документальна серія «Жерела до історії України-Руси». Укладені М. Грушевським перші томи цієї серії містили важливі архівні документи та мали ґрунтовні передмови, що були першою спробою узагальнення їх. Оглядачі відзначали прогресивну археографічну методику видавця, що обстоював точне передавання змісту оригіналів¹⁶. Особливий інтерес дослідників привертала передмова, що узагальнювали опубліковані джерела. У науковій літературі підкреслювалась самостійна наукова цінність їх, відзначалась «сумлінність» і «вичерпність» опрацювання джерел. У той же час, критичні закиди викликало зловживання істориком аналітичною процедурою наукового дослідження, уникання ширших узагальнень. Останнє зауваження найбільш концентровано у декількох своїх рецензіях висловив В. Щербина, зазначивши, що М. Грушевський абсолютизував свій «лабораторний» метод і «ретельно уникав всіляких узагальнень та більш чи менш загальних пояснень фактів, що наводяться»¹⁷. Відповідаючи на критику, М. Грушевський заявляв, що свідомо уникає широкого синтезу, оскільки джерельні матеріали, в основній частині, ще не зібрано, а неповнота джерельної бази некорисно позначилась би на достовірності висновків, неточно подаючи дійсний образ минулого¹⁸. На нашу думку, прискіплива увага М. Грушевського до критичного джерелознавства та аналітичний характер деяких його студій були об'єктивно зумовлені ембріональним станом

розробки багатьох проблем тогочасної української історіографії, а також пануванням позитивістської методології.

Не пройшло повз увагу оглядачів «Киевской старины» й головне наукове видання галицьких українців – «Записки НТШ», кожний том яких здобув доброзичливу фахову оцінку¹⁹. На відміну від київських науковців, оглядачі столичних російських наукових видань при характеристиці львівських «Записок» нерідко на перший план ставили не фаховий рівень опублікованих статей, а політико-ідеологічну складову національної науково-культурної діяльності, розгорнутої під керівництвом М. Грушевського в Галичині. У цьому контексті наголошувалось на непридатності української мови для наукових публікацій, згубність для цілісності імперії тієї роботи, що її проводили українці Австро-Угорщини²⁰. Зауважимо, що наукова критика, яка виходила від представників київського осередку, традиційно відрізнялася більшою виваженістю в оцінці праць М. Грушевського, його учнів та співробітників, ніж сказане на сторінках центральних російських часописів.

Увага науковців до творчості М. Грушевського значно зросла після появи перших томів його «Історії України-Руси». Проте, незважаючи на порушений у них комплекс наукових проблем, які містили відмінні інтерпретації багатьох класичних положень російської історіографії, ця праця тривалий час залишалася непоміченою російськими істориками. Тому вчений шукав будь-яку можливість для популяризації національної схеми українського минулого. Наприклад, коли з'явилася нагода подати огляд діяльності НТШ до «Журнала министерства народного просвещения» та оцінити його внесок у розробку українського минулого, М. Грушевський, описуючи видавничі здобутки Товариства, багато місця відвів для характеристики змісту своєї великої «Історії», пояснивши такий крок тим, що «не знаходив у російській науковій літературі жодних відомостей про нього (авторський курс української історії – В. Т.); тим часом особи, що займаються історією давньої Русі й західноруською історією, можуть знайти у ньому не одну корисну вказівку»²¹.

Можливість для популяризації своєї історичної концепції з'явилась у М. Грушевського у зв'язку із підготовкою до видання Академією наук збірки «Статьи по славяноведению». У ній учений, серед інших, опублікував статтю «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що отримала широкий резонанс у російському науковому світі. Надзвичайно прихильно сприйнята в українському інтелектуальному середовищі як струнке теоретичне обґрунтування самостійності вітчизняного історичного процесу²², вона викликала полеміку та застереження в колі російських учених. Деякі з останніх зосереджувались лише на історіографічній оцінці статті М. Грушевського, відзначаючи оригінальність запропонованого ним погляду та недостатню обґрунтованість його основних теоретичних положень, що вимагають подальшого вивчення²³. Інші побачили могутній ідейний підтекст у публікації, вважаючи висловлені у ній наукові тези підставою для розвитку «сепаратистських тенденцій» в середовищі української інтелігенції. Були й такі, що з позиції постулатів «теорії змови» намагалися показати шкідливість і згубність сепаратного тлумачення історичних доль двох сусідніх народів, апелюючи до класичної слов'янофільської тези про «зовнішню загрозу» для слов'янства. «Невже старовинна слов'янська ворожнеча, що завдала стільки шкоди слов'янам, – писав один із рецензентів статті М. Грушевського, – буде безкінечно продовжуватися також у середовищі російського народу, і замість спільної культурної праці будемо чути вигуки: ми самі по собі, а ви самі по собі: ми українці, а ви великоруси – нам до вас ніякого діла немає! Хто, зрештою, залишиться у виграші, як не вороги слов'янства»²⁴.

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії на початку ХХ ст. дещо уможливила проникнення інформації про головну працю М. Грушевського на шпальти російської наукової періодики. Так, у «Киевской Старине» В. Доманицький розглянув відразу чотири перших томи «Історії України-Руси». Рецензент, передусім, зауважив той прикрий факт, що ця фундаментальна праця, котра є важливим внеском у східноєвропейську історіографію, так і не здобула жодного обговорення в російській науковій літературі, що не дає можливості дослідникам повноцінно використати творчі знахідки львівського професора, врахувати у своїх пошуках запропоновані ним ідеї. Саме на тих історіографічних концепціях М. Грушевського, що йдуть урозріз з усталеними в російській історичній науці положеннями, і зосередився в своєму огляді В. Доманицький. Він докладно проаналізував зміст першого тому «Історії», відзначив ґрунтовність джерельної та історіографічної бази праці. Не вдаючись до докладного історіографічного аналізу, рецензент наголосив на тих моментах у книзі М. Грушевського, котрі найбільшою мірою опонують традиційним поглядам російських істориків. «Поза сумнівом,

відзначені нами томи «Історії України-Руси» – праця найвищою мірою цінна та корисна, – зауважив В. Доманицький, – автор наводить масу цікавого, згрупованого та належним чином висвітленого матеріалу, що виявляє до найменших подробиць, наскільки дозволяють у наш час засоби історичної та археологічної наук, не лише побут нашого народу в XI – пол. XIV ст., але й найдавнішу історію наших предків – існування котрих, як певного антропологічного типу, відсувається в сиву старовину, до часів Антів. В цих томах праці проф. Грушевського ми маємо, на кінець, початок повної давно очікуваної історії нашого народу»²⁵. Окремо В. Доманицький зупинився на науковому апараті книги, відзначивши його ґрунтовність і докладність та назвавши взірцевим для подібного роду видань. «Праця п. Грушевського, – зауважив він, – це, якщо дозволено буде так висловитися, есенція всієї історичної літератури про наше минуле, але разом із тим це й історична енциклопедія, де читач знаходить всі необхідні вказівки з літератури предмета у другій частині, в примітках, та без жодних проблем має можливість користуватися нею для спеціальних занять. Ця обставина, дуже важлива для наукових цілей, ще більше підносить цінність твору п. Грушевського»²⁶.

Потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М. Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць у Російській імперії. Така можливість з'явилася після 1903 р., коли М. Грушевський на запрошення Російської вищої школи суспільних наук у Парижі впродовж двох місяців читав російською мовою лекції з української історії. Вони й лягли в основу виданого роком пізніше російськомовного «Нарису історії українського народу». Видання подібної книги виявилось настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Тож праця з'явилася у доопрацьованому вигляді другим (1906) та третім (1911) виданням. Важливою була ця праця й для подальшого поступу української історичної науки, адже до того часу не було видано цілісного, написаного з ясних національних позицій, курсу вітчизняної історії. На цій обставині наголошував у своєму огляді Д. Дорошенко: «В малоросійській історичній літературі, достатньо ґрунтовно розробленій у деталях, давно вже відчувався суттєвий пробіл – відсутність повного курсу історії малоросійського (українського) народу, котрий би, охоплюючи все історичне життя цього народу аж до останнього часу, представляв разом із тим сувору наукову працю, останнє слово історичної науки. Нещодавно опублікована книга проф. львівського університету М. Грушевського досить вчасно заповнює вказаний нами пробіл»²⁷.

Саме поява «Нарису» започаткувала ознайомлення широких кіл російського суспільства з національною моделлю українського минулого та розпочала обговорення наукових ідей М. Грушевського у професійних колах імперії. Інтерес до книги виявився настільки значним, що на перше її видання рецензіями відгукнулися практично всі російські історичні часописи. Частина з цих рецензій носила характер звичайного огляду змістової наповненості нової книги та мала на меті ознайомити читача з її провідними ідеями. Усі рецензенти одноголосно визнали важливість появи книги у кількох аспектах: науковому – цілісного представлення українського минулого, суспільно-політичному – задоволення зростаючої зацікавленості російських інтелектуалів молодим українським рухом та самою культурою й історією українців та виховному – уможливлення українцям імперії отримати зважені та науково обґрунтовані знання про своє минуле. Незважаючи на популярне спрямування видання, рецензенти підкреслювали його наукову цінність як праці самостійної, написаної з чітких теоретико-методологічних позицій із урахуванням широкого комплексу джерел і літератури. «“Нарис” Грушевського, – зауважив В. Черепін, – пробуджує допитливість у читача, заставляє його думку посилено працювати, повертає його увагу до рідної історії та спонукає працювати до висвітлення та вияснення порушених книгою жагучих питань»²⁸. Попри зрозумілу ідеологічну забарвленість більшості висловлених у книзі положень, оглядачі також відзначали спокійний академічний тон оповіді, об'єктивність у висвітленні спірних наукових проблем, що було особливо важливим у розділах, присвячених становищу українців у нові часи. У той же час висловлювалися численні зауваження полемічного характеру. Зрозуміло, що у своїй більшості ці зауваження торкалися проблем, котрі М. Грушевський подав у відмінному від російської історіографічної традиції дусі. Найбільше критики, як недостатньо обґрунтовані, викликали декілька положень: про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; про антів, як безпосередніх предків українців; про вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо²⁹. Попри такі концептуальні зауваження, полеміка точилася також довкола спеціальних наукових проблем – інтерпретації станового поділу давньоруського суспільства, порядку заміщення князівських столів, розуміння ваги економічної складової

в суспільній еволюції того часу тощо³⁰. Висловлювалися зауваження й щодо структури книги – відзначалася диспропорція у поділі її матеріалів на частини, коли давньоруська проблематика кількісно домінувала над висвітленням минулого українських земель у новий період. У той же час деякі пункти критики М. Грушевським класичних тез російської науки, як наприклад, Погодинської теорії, були визнані слушними³¹. Нерідко зустрічались нарікання також на українську історичну термінологію, сумніву піддавалась і доречність вживання етноніму «Україна», особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Спільним місцем критики були сухість викладу, численні мовні помилки перекладу та погане редагування праці, про що, зрештою, вибачаючись, писав і сам М. Грушевський у передмові до «Нарисів»³². Попри такі достатньо серйозні зауваження, загальна оцінка праці була дуже прихильною. Один з найпослідовніших критиків концептуальних положень книги М. Грушевського М. Чечулін зауважив: «Загалом же книга проф. Грушевського дуже цікава; вона виявляє в авторі вченого, що володіє значними знаннями, здатного охоплювати широкі питання, скажемо, мабуть, навіть – обрії»³³. А О. Яцимирський висловив свій жаль з приводу того, що «такий великий талант» досі не посів якої-небудь російської університетської кафедри³⁴.

Численні полемічні зауваження, висловлені у рецензіях на перше видання «Нарису», змусили М. Грушевського, з одного боку, давати необхідні пояснення та відповіді, що й було зроблено у вступі до другого видання книги, з іншого – вносити певні корективи³⁵. Загалом, порівняння двох варіантів книги дає підстави ствердити, що структурні, стилістичні та мовні недоліки першого видання, вказані багатьма рецензентами, було виправлено у виданні другому. Передусім, суттєво було розширено зміст другої частини праці, в якій висвітлювалась історія українців нового часу та додано два нових розділи; було виправлено стилістику та мову оповіді; обережніше автор тлумачив ті наукові проблеми, що не здобули консенсусу в науці. Переваги другого видання над попереднім відзначили практично всі оглядачі. Наприклад, на сторінках «Исторического вестника» зазначалось: «Найбільш слабкі частини першого видання є настільки виправленими, що навіть без підрядкового порівняння помітними є сліди серйозної авторської праці. Передусім, слід відзначити чистоту мови, що у першому виданні страждала малоруськими зворотами»³⁶. Рецензенти одноголосно відзначили важливість появи «Нарису», його потрібність у суспільстві, писали про науковий та об'єктивний тон автора, що спромігся гострі питання українсько-російських взаємин висвітлити толерантно та безсторонньо³⁷. «Його книга, – відзначалось у рецензіях, – не повинна образити нікого, окрім хіба що шовіністів»³⁸. Розширення М. Грушевським аргументації на користь своєї історичної схеми, спричинило подальше її обговорення, спрямоване на пошук наукового компромісу.

Успіх «Нарису історії українського народу» був настільки великим як у колі спеціалістів, так і серед інших читачів, що книгу було нагороджено Академією наук престижною премією графа Уварова. Офіційний відзив про саму працю та наукову діяльність М. Грушевського зробив Д. Корсаков. Він відзначив, що вся наукова творчість українського вченого є послідовною розробкою ідей його вчителя В. Антоновича та українських істориків ХІХ ст. Він високо оцінив наукові здобутки М. Грушевського, підкреслив об'єктивний тон його праць, позитивно відгукнувся про розгорнуту в Галичині археографічну та науково-організаційну діяльність. Рецензент поставив перед собою завдання докладно проаналізувати провідні тези праці. У зв'язку із цим особливу увагу критик звернув на концептуальні засади книги, викладені у передмові та вступі. Він, загалом, визнав слушність головних тез М. Грушевського, у той же час зауважив недостатню обґрунтованість та деяку категоричність їх. До таких дискусійних моментів творчості М. Грушевського оглядач, як і решта російських істориків, відніс історичну схему вченого, його реконструкцію початків українського народу та погляд на цивілізаційну спадщину Київської Русі. Щоправда, критик справедливо відзначив, що стосовно більшості порушених М. Грушевським спірних питань генези етнічних та політичних процесів у східноєвропейському регіоні неможливо, з об'єктивних причин, дати однозначну відповідь, оскільки джерельна база є надзвичайно скромною та не передбачається її суттєве поповнення. «Відзначені з мого погляду хиби в деяких твердженнях М. С. Грушевського, – писав Д. Корсаков, – котрі, по суті, є лише необґрунтованими припущеннями, залежать від його бажання бачити не тільки історичну можливість, але історичну достовірність в такі століття віддаленого від нас минулого, до котрих не в змозі досягти світло історії»³⁹. Також рецензент відзначив окремі помічені неточності у тексті книги. Втім, поступове – від століття до століття – збільшення джерельної бази для вивчення української історії позитивно позначилося, на думку оглядача, на обґрунтованості висловлених у «Нарисі» тез. Особливого схвалення у відзиві отримало висвітлення автором історії козаччини: «Історія українського народу

за XVII ст. викладена п. Грушевським дуже цікаво і з новим висвітленням»⁴⁰. Надзвичайно вправним також критик назвав висвітлення львівським ученим наступних XVIII і XIX ст. Загальний висновок рецензента звучить надзвичайно прихильно: «Нарис з історії українського народу» є найновішим і в наш час єдиним на загальноросійській мові оглядом цілого ходу південноросійської історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.»⁴¹. Загалом, рецензія Д. Корсакова є свідченням тих поступових змін у російській історичній науці, які відбулися на початку XX ст. під впливом здобутків української Кліо. Ці зрушення простежуємо як у плані концептуально-термінологічному – критичного сприйняття та засвоєння українського бачення східноєвропейської історії, а також нової термінології (передусім, етноніму Україна замість Південна Росія), так і в аспекті тематичному – визначення широкого кола наукових проблем, у вивченні яких пріоритет було визнано за українськими вченими.

«Нарис історії українського народу» М. Грушевського привернув увагу до його творчості в широких колах російських фахівців, а пом'якшення політичного клімату в імперії після подій 1905 р. уможливило подальше обговорення історичних творів львівського професора, втім і його україномовних праць. З того часу практично всі помітні дослідники російської історії вважали за необхідне висловитися з приводу запропонованої М. Грушевським інтерпретації українського минулого, що завжди торкалась й розуміння тих чи інших аспектів генези українсько-російських взаємин. Цікавість фахівців до праць ученого у той час зросла у зв'язку із розпочатою ним розробкою історії козаччини, що традиційно вважалася важливим чинником українсько-російських стосунків. Сьомий том «Історії України-Руси», котрим було розпочато «козацький цикл», викликав у російській історіографії значно жвавіше обговорення, ніж попередні томи праці. Російські історики підкреслювали, що явище козаччини здавна цікавило не лише вчених, а й широке коло читачів, проте численні праці в цій галузі російських, польських та українських дослідників мають монографічний характер і не дають ані завершеної картини цього явища, ані загальноновизнаної та утвердженої в науці його генези. Завважувалося, що праця М. Грушевського, хоча й має багато дискусійних моментів, вперше дає змогу поглянути на козаччину цілісно у тривалій історичній генезі. Оглядач «Вестника Европы», наприклад, зазначив: «Праця проф. Грушевського, базована значною мірою на невідомих раніше першоджерелах, є початком першого прагматичного викладу всієї історії козаччини, поклавши, разом із тим, вперше тверде наукове підґрунтя для подальших праць по дослідженню походження самого явища козаччини. І якщо теорія походження козаччини, запропонована проф. Грушевським, і стане предметом наукового спору, то, в будь-якому випадку, віднині *opus probandi* покладений на її можливих противників»⁴². Перший том козацького циклу знайшов настільки позитивне сприйняття в російській критиці, що авторові неодноразово висловлювалося побажання якнайшвидшого його перекладу російською мовою»⁴³.

Незважаючи на прихильне ставлення переважної більшості російських учених щодо історичних творів М. Грушевського, шовіністично налаштована частина російських інтелектуалів намагалася всіляко дискредитувати наукову працю львівського професора. Вони наголошували на руйнівному впливові історичних творів М. Грушевського щодо цілісності сприйняття «звичайної схеми» російської історії, котре, на їхнє переконання, буде мати негативні для імперії суспільно-політичні наслідки. Головна праця історика оголошувалася «тенденційною за задумом та втіленням», а вся його суспільно-політична та наукова діяльність визнавалася шкідливою для традиційного державного устрою»⁴⁴. Особливо активно таку «викривальну» роботу проводили київські шовіністичні кола на чолі з Т. Флоринським та газетою «Киевлянин». Щоправда, на сторінках російської прогресивної періодики такі випадки нерідко гостро критикувалися⁴⁵. Та політична реакція в Російській імперії щодо українського питання досить часто брала гору, а демократичні починання загальмовувалися. Найяскравішим виявом такої реакції стала голосна кампанія з недопущення М. Грушевського до завідування кафедрою російської історії у Київському університеті, що звільнилася після смерті Петра Голубовського в 1907 р. У виступах київської шовіністичної преси отримало найбільш яскраве вираження імперське бачення історіографічної моделі М. Грушевського. Українському вченому закидали крайню тенденційність у висвітленні цілої низки наукових проблем. Особливо ж дошкуляли так звані «київським патріотичним партіям і союзам» тези М. Грушевського про історичні права українців на давньоруську цивілізаційну спадщину. Нерідко критика зводилася до абсурдних звинувачень на кшталт слабкого знання львівським професором російської мови або вульгарних характеристик на зразок «учений-брехун». Останній випад, що прозвучав у газеті «Закон и правда» навіть став предметом

декількох судових засідань⁴⁶. Попри розгорнуті у пресі виступи на захист М. Грушевського та його наукової діяльності, ініційовані українськими колами Києва, кафедра вченому так і не дісталась⁴⁷.

Та М. Грушевський не втрачав надії перебороти імперські обмеження щодо українських авторів і використовував кожен чергову «відлигу» у національній політиці царату. Для ознайомлення зі своїми ідеями вже не тільки спеціалістів, але й ширше коло зацікавлених читачів, що не володіли достатньою мірою українською мовою, М. Грушевський запропонував російській аудиторії переклад першого тому своєї «Історії України-Руси». З цією метою він втретє переробив його зміст із урахуванням нових наукових здобутків. У передмові до видання учений зазначав: «Підготовлюючи перший том «Історії України-Руси» для нового видання, я мав можливість в деяких випадках значно освіжити вказівки на літературу, а місцями й сам виклад...»⁴⁸.

Російська наукова періодика зустріла працю М. Грушевського зі значною зацікавленістю, про що свідчать численні рецензії у провідних історичних часописах. Зупинимося на найхарактерніших із них. Так, для «Вестника Европы» рецензію написав український історик М. Василенко. Рецензент надзвичайно докладно, за главами, проаналізував зміст книги, при цьому висловив цілковиту солідарність з історичною схемою автора та його баченням генези українців. Праця М. Грушевського, на його думку, становить якісно новий етап у дослідженні давньоруської проблематики та «є незамінним посібником при вивченні історії давньої Русі». Сильними сторонами її М. Василенко вважав повноту історіографічного огляду, обережність автора при реконструкції подій давньоруської історії, критичне та виважене ставлення до джерел. «Його суворо критичне ставлення до матеріалу, намагання уникнути висновків там, де для цього немає достатніх підстав, – зазначив він, – надає його праці особливу наукову цінність». Критик відзначив також вплив наукових ідей М. Грушевського на російську науку, зокрема, на праці О. Преснякова⁴⁹.

Значно критичнішими були відгуки представників російської науки, в яких поступово формулювались ключові дискусійні проблеми, котрі напередодні Першої світової війни стали традиційними для українсько-російського історіографічного діалогу. Наприклад, П. Михайлов закинув М. Грушевському тенденційність у зображенні генези українського народу та державності, намаганні «пов'язати долю Русі та України в єдине ціле, розгорнути їх з єдиного історичного клубка». Він полемізує також з поглядами М. Грушевського на характер міграції слов'ян із заходу на схід, відстоюючи слушність теоретичних засад «звичайної схеми» російської історії. Незважаючи на зауважені дискусійні моменти та критичність щодо багатьох концептуальних тез М. Грушевського, рецензент підкреслив важливий креативний вплив праці на подальше обговорення давньоруської проблематики: «Його цікава за історичною постановкою та, загалом, за змістом книга пробуджує думку читача, піднімаючи самі спірні питання праісторії та історії походження Русі»⁵⁰.

Із критикою П. Михайлова перегукувалася й рецензія О. Кізеветтера. Про саму працю оглядач відізвався надзвичайно прихильно, назвавши її «значною і надзвичайно цінною», зробленою «твердою рукою справжнього майстра». Як і інші російські рецензенти, він також зауважив надмірну категоричність українського вченого у твердженнях «про межі слов'янської прабатьківщини, про південне походження імені Русь, про малоросійство давньослов'янського придніпровського населення». Проте зауважив, що проблеми етногенезу та державотворення в добу східноєвропейського середньовіччя відносяться до «вічних» у науці і їх навряд коли-небудь вдасться однозначно розв'язати з огляду на скромні можливості доступних джерел. А тому гіпотези М. Грушевського мають повне право громадянства у науці, тим більше, що стимулюють поживлення дискусій у середовищі фахівців, змінюють ракурс погляду на саму проблему. Рецензент, як і інші оглядачі першого тому, високо оцінив фахову майстерність М. Грушевського, повноту зібраних ним джерел та опрацьованої історіографічної літератури: «Зі всіх питань автор розгортає перед читачем рясні дані археологічні, етнографічні, лінгвістичні, супроводжуючи кожний параграф свого викладу докладною бібліографією предмета та крім того деяким питанням присвячуючи особливі історіографічні огляди у додатках. У загальному книга становить, як сказали б у минулі часи, надзвичайно багате зібрання історичних свідчень про найдавнішу пору нашої історії»⁵¹.

Розлогою рецензією на перший том «Історії України-Руси» відзначився й знаний російський дослідник середньовічної історії Східної Європи Олександр Пресняков. Його оцінки цього тому цікаві з огляду на певну солідарність з ідеями українського вченого відносно необхідності рівноправного вивчення історичного минулого трьох східнослов'янських народів. Щоправда, як довели сучасні дослідники, помилково вважати цих учених цілковитими однодумцями щодо

розуміння етнічних процесів на східноєвропейських теренах⁵². Цінність рецензованої праці, на переконання оглядача, полягає у ґрунтовному опрацюванні широкого кола джерел та літератури, використанні пізнавальних можливостей доісторичної археології, антропології та порівняльного мовознавства, внаслідок чого та є «сучасним підсумком здобутого колективною працею у цій галузі знання, що відрізняється значною повнотою та ретельністю». О. Пресняков підкреслив обережність і критичність М. Грушевського при інтерпретації джерел та реконструкції подій східноєвропейського минулого, виваженість його висновків: «З великою обережністю дав М. С. Грушевський критичний підсумок свідчень про минуле східноєвропейської рівнини, які здобуті вивченням іноземних писемних джерел. Ретельно відрізняє він спірний характер багатьох основних проблем, брак даних для їхнього вирішення, сумнівність сформульованих висновків. Ця обережність є дуже цінною якістю праці, котра може слугувати гарним загальним введенням у ці питання, тим більше, що наділена ґрунтовною та добре підбраною бібліографією». Загалом, надзвичайно високо оцінюючи фаховий рівень рецензованої праці, О. Пресняков полемізує з автором щодо низки питань, закидає йому деяку категоричність у висновках, надмірне захоплення раціоналістичним моделюванням, що перетворює «логічно можливе на історично дійсне»⁵³.

Успіх перекладного першого тому «Історії» на російському книжковому ринку та значна увага спеціалістів до видання заохотили М. Грушевського до продовження роботи у цьому напрямку. Для наступних перекладів учений обрав томи «козацького циклу», оскільки українське видання їх зустріло значне зацікавлення російських дослідників. Численні рецензії у російській науковій періодиці засвідчили, що зі своїм вибором він не помилився. Д. Дорошенко на сторінках московського журналу «Украинская жизнь» підкреслив наукову та популяризаторську цінність нової книги львівського професора, що «підводить підсумок тому, що зробила до цього часу наука для з'ясування питання про виникнення козаччини та її історію». Рецензент відзначив самостійність і глибину поданої у книзі наукової реконструкції, досконалість опрацювання широкого кола джерел та літератури. Книга М. Грушевського – це, за його словами, «останнє слово науки» з питань історії козаччини. «Ось чому, – наголосив Д. Дорошенко, – «Історія української козаччини» проф. Грушевського повинна бути визнана в нашій історичній літературі явищем, котре створює епоху та завершує працю ряду поколінь учених-дослідників»⁵⁴. Разом із тим, він висунув низку зауважень щодо структури книги та викладу матеріалів, закинув авторові відсутність у ній історико-географічної карти при описі колонізаційних процесів.

Російські історики також привітали появу перекладу праці М. Грушевського, що впроваджувала в обіг не лише незнані джерела, а й подавала новий погляд на таку важливу наукову проблему, якою була історія козаччини. Вони слушно наголошували, що неможливо адекватно оцінити ключові події російської історії без розуміння історичних процесів, котрі відбувалися по сусідству, особливо, в українських землях. «В історії України, – зазначив Г. Вернадський, рецензуючи книгу М. Грушевського, – зустрічаються та зав'язуються в складний вузол нитки Московської, середньоевропейської та східної культури. Розгадку та початок багатьох культурних явищ Московської держави ми повинні шукати на Україні»⁵⁵. Аналізуючи зміст «Історії української козаччини», рецензент, передусім, відзначив ґрунтовність опрацювання та широту залучених джерел. Не зі всіма висловленими у книзі положеннями Г. Вернадський погоджується, проте зазначає, що «загальне значення книги М. С. Грушевського безспірне», а сама вона «є необхідним посібником для всіх тих, хто цікавиться минулим нашої країни». Найбільш суттєвий закид оглядача стосується нерівномірності простеження автором культурних впливів на історію України – надмірне захоплення східним вектором (Кримом і Туреччиною) та Польщею. Натомість, Угорщина та германський світ значною мірою залишені в стороні. В стороні залишена, підкреслює Г. Вернадський, й Московська Русь, «хоча проф. Грушевський говорить про Москву достатньо багато». З позиції прихильника «звичайної схеми» він вважає, що причиною такої недостатньої уваги є роздільне тлумачення автором історичної долі та культурного життя українців і росіян, що збіднює загальну картину східноєвропейського минулого. «Не роз'єднуючи, – підкреслює він, – а поєднуючи вивчення північної та південної руських культур, зрозуміємо ми їх історію та їх сутність»⁵⁶.

Наступні частини «козацького циклу» мали чи не ще більший резонанс, оскільки в них описувалися події, що безпосередньо передували вибуху козацької війни під проводом Богдана Хмельницького. Така чи інша інтерпретація подій Хмельниччини (згідно термінології М. Грушевського), що, за словами вченого, перекроїла карту Східної Європи на користь Москви, окрім суто наукового інтересу, завжди мала помітне суспільне зацікавлення. На цьому

наголошували практично всі оглядачі першої частини восьмого тому «Історії». На їх переконання, автор традиційно майстерно опанував джерелами та літературою, подав цілісну та науково-обґрунтовану картину початків Хмельниччини, тим самим заклав українську історіографічну традицію у висвітленні цієї події. Білоруський учений В. Пічета підкреслив: «Новий том праці М. С. Грушевського відрізняється звичними перевагами: дивовижне знання джерел та літератури поєднується з майстерним викладом, опуклим, яскравим, образним. До того ж сам автор дуже обережний у своїх висновках, завжди обґрунтованих та таких, що ніколи не дають більше, ніж дає сам матеріал. Ця документальність і складає головну силу всіх праць М. С. Грушевського. Боритися з ним супротивникам його ідеологічних поглядів можна тільки у всеозброєнні знання всього матеріалу, для вивчення котрого були витрачені десятки років»⁵⁷. Крім високого наукового рівня праці, рецензенти також відзначали її літературні прикмети, завдяки яким книга знайшла визнання в широких колах читачів.

Попри активну науково-дослідницьку та організаційну роботу, М. Грушевський завжди надавав велику вагу популяризації української історії та культури у широкому колі читаючої публіки. Саме такій аудиторії була адресована його популярна «Ілюстрована історія України», що швидко завоювала визнання як фахівців, так і звичайних читачів, незважаючи на конкуренцію подібного роду книг О. Єфименко та М. Аркаса. Українські оглядачі книги зауважили її високу наукову цінність, котра полягала у послідовному проведенні через увесь текст оповіді тези про нерозривність українського історичного процесу від доби раннього середньовіччя до початку ХХ ст.⁵⁸ Ця теза, наголошували вони, поступово проникає й у російські навчальні книги. Рецензенти відзначали також високі літературні прикмети книги, майстерне володіння її автором пером оповідача. Окремо вони зупинялись на ілюстративному оформленні праці, зауважуючи, що вміщені у ній малюнки становлять самостійну наукову та виховну вартість, оскільки дібрані з великим смаком і зі знанням предмета⁵⁹.

Успіх «Ілюстрованої історії України» заохотив М. Грушевського до реалізації перекладного проекту – видання російськомовного варіанту цієї праці. Це відзначив сам професор у своїй передмові: «Зважаючи на інтерес, пробуджений цією книгою (йдеться про українське видання – *В. Т.*) в широких колах інтелігентних і просто грамотних читачів-українців, з'явилася думка зробити це видання доступним також і для читачів, котрі цікавляться минулим України, але не володіють достатньою мірою українською мовою або просто не призвичасні до читання українською мовою»⁶⁰. Рецензенти відзначили, що найкращі риси українського варіанту – науковість, об'єктивність, літературне і мистецьке оформлення – перейшли й до російського видання⁶¹. Особливо це впадає у вічі, наголошували вони, коли порівняти працю львівського професора з книгами О. Єфименко та М. Аркаса. У той же час вказувалося, що загальний стан української історіографії у плані наукового опрацювання окремих проблем та цілих періодів, не міг не позначитися на відповідних місцях книги самого М. Грушевського та на її описовому стилі. Так, значно ґрунтовніше у книзі висвітлено давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям на Україні, що мають тривалу традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу відзначені й ті проблеми, в розробку яких сам учений зробив помітний внесок. Серед останніх рецензенти одностайно називали історію козаччини. У той же час, на думку оглядачів, схематичністю викладу відзначається характеристика економічного, правового та суспільного життя українського народу, особливо, доби Гетьманщини. Та загальна оцінка праці була надзвичайно високою. Так, М. Василенко зазначав: «Можна, безперечно, не погоджуватися з окремими висновками проф. Грушевського, можна їх оспорювати, але не можна заперечувати того факту, що всі вони побудовані на науковому ґрунті, широкому знанні та вивченні історичного матеріалу. В цьому особлива цінність книги проф. Грушевського»⁶².

Серед численних та різноманітних рецензій на історичні праці М. Грушевського, загалом, та на його «Ілюстровану історію України», зокрема, окреме місце займає критичний огляд російського історика-марксиста М. Рожкова. Оскільки це перший відомий аналіз історичних поглядів М. Грушевського з позицій історичної теорії марксизму, зупинимось на критичному виступі М. Рожкова докладніше. Вже на початку огляду він зазначив, що розглядає працю Грушевського як цікаву пам'ятку українського «лівого націоналізму», а самого автора як «засліпленого націоналістичним ентузіазмом»⁶³. Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед найбільших її недоліків рецензент назвав: відокремлений розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне зображення генези українського народу та української державницької традиції; недооцінка економічної складової в історичній еволюції; хибне розуміння

економічних та соціальних законів розвитку; національне, а не класове пояснення низки культурних, суспільних та економічних явищ тощо. «Повсюди, – резюмував він, – п. Грушевський засліплений своїм культом національності, підміняє класову підкладку національною». Попри наголошення на «дрібнобуржуазності» історичних поглядів М. Грушевського, рецензент все ж віднаходить і сильні сторони його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства в українських землях XVII ст., генези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Імпонували рецензенту й мовне, літературне та мистецьке виконання книги. «Загалом, – підсумував М. Рожков, – слід рекомендувати книгу п. Грушевського увазі читаючої публіки: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні»⁶⁴. Загалом, характеризуючи його рецензію з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці XX ст., можемо говорити про становлення синтезу класичного для російської історіографії та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні творчої спадщини М. Грушевського, а через його особу й ключових постулатів української національної історичної думки. Подальшого поглиблення полемічна база цієї дискусії набуде в радянській історичній науці 1920–1930-х рр., а завершеності – в 1950–1980-х рр. Виступ М. Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, у журналі «Украинская жизнь» з приводу цієї рецензії було зауважено: «Рецензент оспорує деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені цим поглядам погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоби могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з котрим можна погоджуватися або сперечатися, а швидше як людина певної партії»⁶⁵.

Успіх науково-популярних праць М. Грушевського як російською, так і українською мовами серед широкої читацької аудиторії продемонстрував певний дефіцит літератури, в якій би подавався науковий і в той же час адаптований до рівня пересічного читача узагальнений обсяг знань про українське минуле. Задовольняючи зростаючий попит, учений видав окремо ще кілька науково-популярних нарисів, що, за словами В. Дорошенка, «становлять могутню зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства»⁶⁶. Ці праці були прихильно зустрінуті у фахових колах Російської імперії. Підносились наукова новизна та оригінальність запропонованого автором погляду на історичні події та явища, майстерне літературне зображення їх, емоційність викладу; особливого схвалення здобуло ілюстративне оформлення видань⁶⁷. Серед російських оглядачів навіть висловлювався жаль, що деякі цікаві публікації, як наприклад «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в.», вийшли лише в українськомовному варіанті. Вони традиційно полемізували з українським поглядом М. Грушевського на ключові проблеми українсько-російських стосунків, наголошуючи в той же час на ґрунтовності фахового рівня його праць і їх своєчасній появі на читацькому ринку. Характерною для російських критичних відгуків можна назвати реакцію В. Мякотіна на названу вище працю: «Іноді автор у застосуванні цієї точки зору (про роль козацтва в українській історії – В. Т.) йде, мабуть, занадто далеко і деякі окремі його твердження здатні викликати зауваження. Але це у будь-якому випадку не більше як деталі, загалом же цікава і змістовна книга п. Грушевського цілком відповідає завданням історичної популяризації та можна широко побажати, щоб він випустив цю книгу й російською мовою»⁶⁸.

Про подальшу інтеграцію М. Грушевського в наукове життя Російської імперії, його намагання популяризувати національну модель української історії, свідчить активна участь ученого у виданні енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» для якого він підготував перший том, що містив історіографічний огляд та узагальнюючий нарис української історії. У передмові до нарису, вчений подав своє бачення мети видання та завдань наукової популяризації: «Хотів я дати громадянству книгу, написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесності і знімками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і планами вікопомних подій. Нелегка се річ – змістити в таку хоч би й величеньку книгу все багатство українського життя, коли хочеться не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів й війн, а показати і те, як жилося народові»⁶⁹. Як свідчать численні схвальні відзиви на це видання в українській та російській науковій періодиці, з поставленим завданням історик цілковито впорався – пишучи про дискусійні проблеми українського минулого, він критично узагальнив джерела та літературу, виважено подав власний погляд на спірні питання⁷⁰.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського загальмували його активну наукову діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей у науковій літературі. Окремі критичні публікації, які з'являлися в російських наукових виданнях під час війни, зрозуміло, несли на собі відбиток військових умов із традиційним негативізмом стосовно «українського сепаратизму» та його ідеолога, що призводило до зростаючої політизації наукової полеміки. Тому оцінки історичних концепцій М. Грушевського в російській літературі після 1914 р. є предметом окремого розгляду, що має враховувати як нову політичну ситуацію, так і змінений історіографічний та ідеологічний контексти.

Як свідчить проаналізована вище різноманітна та різнопланова критична література, історичні праці М. Грушевського вже від кінця XIX ст. стали помітним явищем інтелектуального життя Російської імперії. Щодо досліджуваного часу можемо говорити про три різних за інтенсивністю та тональністю періоди рецепції історичної творчості М. Грушевського. Перший збігався з київськими університетськими роками молодого вченого. У цей час наукова критика була загалом прихильна до результатів перших кроків у науці учня В. Антоновича. Висловлені зауваження торкалися фахової сторони досліджень М. Грушевського; при цьому, незважаючи на помічені українофільські симпатії дослідника, позитивні оцінки помітно домінували. Другий період розпочався з переїзду М. Грушевського у Львів. Він пов'язаний зі зростанням активності вченого на суспільно-політичному та культурно-національному полі. У цей час ім'я львівського професора практично зникає з бібліографічних відділів часописів Російської імперії. Лише на сторінках наддніпрянської наукової періодики, передусім «Киевской старины», відбувалось обговорення наукової діяльності М. Грушевського в Галичині. Поодинокі згадки про наукову та організаційну роботу вченого в російських фахових журналах акцентували увагу, переважно, на політико-ідеологічну складову його діяльності та загалом були гостро-критичними. В окремих публікаціях представників централізаторського напрямку цей критицизм забарвлювався у вульгарно-шовіністичні барви. Від того часу зростаюча політизація характеру наукової діяльності М. Грушевського та його однодумців стала загальною тенденцією російської україніки. Деяка лібералізація російського політичного клімату після революційних подій 1905 р., а також цілеспрямована інтеграція М. Грушевського в російський інтелектуальний простір, поклали початок якісно іншому періоду в обговоренні його діяльності. Цей час позначений поглибленням та розширенням тематичних меж українсько-російської історіографічної дискусії, у центрі якої знаходились історичні концепції М. Грушевського. В ході розгорнутої полеміки виявилось ставлення до його творчості не лише з боку українських наддніпрянських істориків, а й було окреслено основні напрямки аналізу ідей вченого в російській історіографії. Українські історики Наддніпрянщини у своїх критичних оглядах акцентували, передусім, на новаторські моменти історичних праць М. Грушевського, популяризували його погляди серед широких кіл російських та українських читачів. Ця популяризаторська діяльність мала наслідком, з одного боку, зростаюче зацікавлення в інтелігентських колах Російської імперії українським рухом та його лідером, з іншого – стимулювала переведення обговорення історичних концепцій М. Грушевського з ідеологічної в академічну площину. До сильних сторін наукових студій львівського професора практично всі оглядачі відносили ґрунтовність в узагальненні джерельної бази та історіографічної літератури. Підкреслювалась оригінальність погляду вченого на усталені наукові проблеми, що відкрило можливість поновити обговорення їх з позицій альтернативної моделі. Представники російської науки прийняли своєрідний інтелектуальний виклик українського вченого і розпочали в своїх рецензійних оглядах дискусії довкола тих ліній, за якими М. Грушевський намагався відокремити українську історію від «звичайної схеми» північного сусіда, творячи національний гранд-наратив. Так, у російській науці найбільш гарячими були дискусії із тезами професора про українські племена як автохтонне населення Наддніпрянщини, а звідси – бачення Київської Русі як першого досвіду українського державотворення, розширення східного кордону українського розселення в добу раннього середньовіччя. Загальні пункти критики рецензентів торкалися фахової термінології вченого, його категоричності у відстоюванні власних гіпотез. Справедливі зауваження були зроблені М. Грушевському у зв'язку з тим, що він надмірну увагу приділяв схематизації історичної дійсності, що призводило до втрати індивідуального виміру у вивченні минулого. Принципове значення мали й зроблені рецензентами зауваження, котрі звертали увагу на стилістичні моменти його праць, домінацію аналітичної складової у його творчості. Безперечно, корективи та уточнення, що торкалися різних наукових проблем, сприяли вивченню їх як самим автором «Історії України-Руси», так і іншими дослідниками східноєвропейського минулого. Таким чином, можемо констатувати, що на зламі

XIX–XX ст. відбувалось одночасне становлення та взаємовплив української та російської історіографічної традиції у вивченні наукових поглядів М. Грушевського.

¹ П. Г. [Голубовський П. В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. – № 8. – С. 334. – Рец. на кн.: *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI в.: Историко-статистический очерк. – К., 1890.

² Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український історик. – 1991 / 1992. – Ч. 3–4 / 1–4. – С. 399.

³ *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 126.

⁴ П. Г. [Голубовський П. В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. – № 9. – С. 431. – Рец. на вид.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.

⁵ Там само. – С. 438.

⁶ [Рец.] // Вестник Европы. – 1891. – № 12. – С. 849–851. – Рец. на кн.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891. – Огляд подано без авторства.

⁷ В. Б. // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLIX. – С. 737–739. – Рец. на кн.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891.

⁸ История и биографии // Русская мысль. – 1893. – Кн. III. – С. 119. – Огляд подано без авторства.

⁹ *Филевич И. П.* Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – СПб., 1892. – Т. 1. – С. 418–421.

¹⁰ Там само. – С. 420.

¹¹ *Антонович В.* Отзыв о диссертации магистранта М. С. Грушевскаго «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра истории // Университетские известия. – 1894. – № 1. – С. 6–7.

¹² Н. В. [Молчановський Н.] [Рец.] // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – С. 105. – Рец. на кн.: Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. I. Материалы для истории местного самоуправления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. – К. 1893; Ч. 8. Т. II. Акты Барского староства XVII–XVIII в. – К., 1894; *Грушевский М.* Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894.

¹³ Там само. – С. 111–112.

¹⁴ Н. М. [Молчановський Н. В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. – № 11. – Отд. 2. – С. 73. – Рец. на кн.: Записки товариства імені Шевченка. Видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу. Ч. I / Упоряд. Ю. Целевич. – Львів, 1892.; Записки наукового товариства імені Шевченка. Том II / Упоряд. О. Барвінський. – Львів, 1893; Том III, IV / Упоряд. О. Барвінський. – 1894; Том V, VI / Упоряд. М. Грушевський. – Львів, 1895.

¹⁵ *Грушевський М. С.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 207.

¹⁶ *Довнар-Запольский М.* [Рец.] К истории экономического быта Галиции в XVI веке // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Ч. CCCXV. – 1895. – Январь. – С. 146. – Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Т. 1.

¹⁷ *Щербина В.* [Рец.] // Киевская старина. – 1896. – Т. XLIV. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 37–41. – Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. Т. 1. – Львів, 1895; *Він же.* [Рец.] // Киевская старина. – 1898. – Т. LX. – № 1. – Отд. 2. – С. 25–27. – Рец. на кн.: Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. Грушевського. Т. 2. – Львів, 1897.

¹⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. III / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – С. 2.

¹⁹ Н. М. [Молчановський Н.] [Рец.] // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – № 4. – С. 19–23. – Рец. на кн.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Томи XVIII–XXI. – Львів, 1897–1898; А. М. [Рец.] // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVII. – № 12. – С. 138–148. – Рец. на кн.: Записки Наукового товариства імені Шевченка. Томи XXV–XXX / Під ред. М. Грушевського; В. Д. [Доманицький В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1900. – Т. LXXI. – № 10. – С. 34–43. – Рец. на кн.: Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32. – Львів, 1899; В. Д. [Доманицький В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXX. – № 3. – С. 179–185. – Рец. на кн.: Записки наукового товариства імені Шевченка. Томи 48–50. – Львів, 1902.

²⁰ Див. напр.: Н. Р-в. [Рец.] // Исторический вестник. – 1898. – Т. LXXIV. – С. 316–318. – Рец. на кн.: Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. XIX / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1898; *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – 1901. – № 4. – С. 38–45.

²¹ *Грушевский М.* Львовское ученое общество им. Шевченко и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1904. – Март. – С. 117–148.

²² В. [Гнаток В.] [Рец.] // Літературно-Науковий вісник. – 1905. – Т. 29. – С. 142–143. – Рец. на кн.: *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. «Сборник по славяноведению». – Петербург, 1904.

²³ *Евг. Л.* [Рец.] // Вестник Европы. – 1905. – № 4. – С. 864–865. – Рец. на кн.: Статті по славяноведению. Выпуск I. – СПб., 1904.

²⁴ *Радченко К.* [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – Часть. CCCLXI. – Октябрь. – СПб., 1905. – С. 443–453. – Рец. на кн.: Статті по славяноведению. Вып. I. – СПб., 1904.

²⁵ *Доманицький В.* [Рец.] // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX. – № 12. – С. 192. – Рец. на кн.: Історія України-Руси. Проф. Михайла Грушевського / Вид. НТШ. – Львів, 1898–1900 рр. – Томи I–III.

²⁶ *Доманицький В.* // Киевская старина. – 1903. – Т. LXXXIII. – № 12. – С. 163. – Рец. на кн.: *Михайло Грушевський.* Історія України-Руси. Том IV: XIV–XVI віки – відносини політичні / Вид. НТШ. – Львів, 1903.

²⁷ Д. Д. [Дорошенко Д.] [Рец.] // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 25. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский.* Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.

²⁸ *Черепин В.* [Прокопович В.] [Рец.] // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – № 5. – Отд. I. – С. 232. – Рец. на кн.: Родная история (Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб. 1904. – 380 с.).

- ²⁰ Чечулин Н. [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – СПб., 1905. – С. 393–399. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.; А. Я. [Яцимирский А.] // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694–695. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.; Житецкий И. [Рец.] // Вестник Европы. – 1905. – № 3. – С. 413. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ²¹ [Рец.] // Русская мысль. – 1905. – Кн. 2. – С. 57–59. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – Огляд подано без авторства; Сторожев В. [Рец.] // Мир Божий. – 1905. – № 2. – С. 49–51. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904.
- ²² Див. напр.: А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 695. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ²³ В. С. [Рец.] // Весы. Ежемесячник искусств и литературы. – 1905. – № 5. – С. 56–57. – рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904; Д. Д. [Дорошенко Д.] [Рец.] // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 30. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.; Н. К-ш-ъ. [Рец.] // Русская старина. – 1905. – Январь. – Библиографический листок. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904.
- ²⁴ Чечулин Н. [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – СПб., 1905. – С. 394. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ²⁵ А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904. – 380 с.
- ²⁶ Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906. – Предисловие.
- ²⁷ А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906.
- ²⁸ Лотоцкий А. [Рец.] // Вестник Европы. – 1906. – Том III. – С. 366–368. – Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906.
- ²⁹ А. Я. [Яцимирский А.] [Рец.] // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604. – Рец. на кн.: Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – СПб., 1906.
- ³⁰ Корсаков А. Д. Отзыв о сочинении М. Грушевского «Очерк истории украинского народа». Издание второе, дополненное. СПб., 1906. – СПб., 1909. – Оттиск. – С. 489.
- ³¹ Там само. – С. 493.
- ³² Там само. – С. 498.
- ³³ Славинский М. [] // Вестник Европы. – 1909. – № 11. – С. 421. – Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. – К.; Львів, 1909.
- ³⁴ А. Я. [Яцимирский А.] // Исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 1072–1073. – Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. – К.; Львів, 1909.
- ³⁵ Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм. – СПб., 1900. – С. 101. Див. також: Флоринский Т. Зарубежная Русь и ея горькая доля. – К., 1900.
- ³⁶ Див. напр.: Т. [Рец.] // Вестник Европы. – 1900. – № 10. – С. 842–845. – Рец. на кн.: Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм. – СПб., 1900; Он же. [Рец.] // Там же. – Зарубежная Русь и ея горькая доля. – К., 1900.
- ³⁷ Див. докладніше у збірці матеріалів: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – 68 с.
- ³⁸ Василенко Ник. К замещению кафедры русской истории в Киевском университете // Киевский голос. – 1907. – № 81.
- ³⁹ Грушевский Мих. Киевская Русь. – СПб., 1911. – Т. I. – Введение.
- ⁴⁰ Василенко Ник. [Рец.] Новая книга по древней русской истории // Вестник Европы. – СПб. 1911. – № 3. – С. 296–303. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Том первый. Введение. – СПб., 1911.
- ⁴¹ Михайлов П. [Рец.] // Журнал министерства народного просвещения. Новая серия. – Часть XLVII. – Октябрь. – СПб., 1913. – С. 389–403. Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – СПб., 1911. – 490 с.
- ⁴² Кизеветтер А. [Рец.] // Русская мысль. – 1911. – № 2. – С. 46–47. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – СПб., 1911. – 490 с.
- ⁴³ Юсова Н. О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се его серебро: Зб. пр. на пошану чл.-кор. НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 259–268.
- ⁴⁴ Пресняков А. Е. [Рец.] // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Том XVII. Кн. 1. – СПб., 1913. – С. 291–299. – Рец. на кн.: Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. Введение. Территория и население в эпоху образования государства. – СПб., 1911. – 490 с.
- ⁴⁵ Д. Д-ко [Дорошенко Д.] [Рец.] Исследования Проф. М. Грушевского по истории украинского казачества // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 96. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. История украинского казачества. Том первый. – СПб., 1913.
- ⁴⁶ Вернадский Г. [Рец.] // Русская мысль. – 1913. – № 12. – С. 462. – Рец. на кн.: Проф. М. Грушевский. История украинского казачества. Том первый. – СПб., 1913.
- ⁴⁷ Там само. – С. 463.
- ⁴⁸ Пичета В. [Рец.] // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 129. – Рец. на кн.: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина I. – К.; Львів, 1913.
- ⁴⁹ Русова С. Два новых исследования по украиноведению // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12–18.
- ⁵⁰ Дорошенко Д. [Рец.] // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 130. – Рец. на кн.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911.
- ⁵¹ Грушевский Мих. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. р. – Предисловие.

- ⁶¹ *Д. Д-ко*. [Рец.] // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 118–119. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский*. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. г.
- ⁶² *Василенко Ник*. [Рец.] // Голос минувшего. – 1914. – № 2. – С. 252–257. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский*. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. г.
- ⁶³ *Рожков Н.* [Рец.] // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119. – Рец. на кн.: *Проф. Мих. Грушевский*. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б. г.
- ⁶⁴ Там само. – С. 121.
- ⁶⁵ Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 122.
- ⁶⁶ *Дорошенко Вол.* [Рец.] // Літературно-Науковий вісник. – 1912. – Т. 58. – С. 297. – Рец. на кн.: *Мих. Грушевський*. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К.; Львів, 1912.
- ⁶⁷ *Д. Д-ко [Дорошенко Д.]* [Рец.] // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 106–109. – Рец. на кн.: *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К.; Львів, 1912.
- ⁶⁸ *[Мякотин В. А.]* [Рец.] // Русское богатство. – 1912. – № 11. – С. 392–393. – *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII в. – К.; Львів, 1912.
- ⁶⁹ *Грушевський М.* Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – Предисловие.
- ⁷⁰ *А. Л.* [Рец.] // Вестник воспитания. – 1913. – № 8. – С. 19–24. – Рец. на кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. – Петроград, 1914 г.; *Библиофил.* [Рец.] // Украинская жизнь. – 1914. – № 5–6. – С. 113–114. – Рец. на кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. – Петроград, 1914 г.; *П. Ст.* [Рец.] // Вестник Европы. – 1914. – № 5. – С. 352. – Рец. на кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. – Петроград, 1914 г.